

Отримано: 03.01.2026

Прорецензовано: 12.01.2026

Прийнято до друку: 16.01.2026

email: mykola.blyzniak@oa.edu.ua

ORCID-ідентифікатор: <https://orcid.org/0000-0002-9587-1129>DOI: <http://doi.org/10.25264/2409-6806-2026-37-36-46>Близняк М. Лібертації («Prawo Libertatis») мешканців міст Волинського воєводства у XVIII столітті. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія» : серія «Історичні науки»*. Острог, 2026. Вип. 37. С. 36–46.

УДК: 94(477.82)"17":340

Микола Близняк,*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського
Національного університету «Острозька академія»*

ЛІБЕРТАЦІЇ («PRAWO LIBERTATIS») МЕШКАНЦІВ МІСТ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА У XVIII СТОЛІТТІ

Лібертація мешканців міст Волинського воєводства у XVIII ст. від окремих видів ренти або загалом складала політику власника-дідича чи старост як представників королівської чи духовної влади й часто була прямо пов'язана із конкретними обставинами у житті міста, його мешканців та ситуативними чи сталими потребами.

Загалом стихійні лиха, пожежі, військові постіі призводили до критичного стану міського господарства, тому виникала потреба підтримати містян відповідними пільгами задля відновлення міського життя та відродження головних його економічних об'єктів.

Лібертацію отримували новоприбулі міщани або ті, хто будував власне помешкання у місті чи створював нову сім'ю і таким чином вливався у громаду. Окремі пільги щодо ренти мали мешканці міст, що обслуговували потреби замку та міста. Жовніри, що перебували на службі у містах отримували лібертації постійні або на певний термін. Групу лібертованих доповнювали бояри, козаки, міська сторожа, нахолки тощо. Представники духовенства різних конфесій та релігій переважно не сплачували міських податків.

Чітко встановлених правил лібертацій для усіх міст Волинського воєводства не існувало. Загалом у містах відомо про тимчасові лібертації, часткові чи на постійній основі. Реалізація лібертацій у містах впливала на їх етноконфесійне обличчя та національне різномайття.

Лібертовані групи населення міст Волині могли становити за приблизними підрахунками від 4 до 30 % усього населення.

Ключові слова: лібертації, рента, міста, Волинське воєводство.

Mykola Blyzniak

LIBERATION (“PRAWO LIBERTATIS”) OF THE INHABITANTS OF THE CITIES OF THE VOLYN VOIVODSHIP IN THE 18TH CENTURY

The liberation of the inhabitants of the cities of the Volhynian Voivodeship in the 18th century from certain types of rent or in general was the policy of the owner-landlord or elders as representatives of royal or spiritual authority and was often directly related to specific circumstances in the life of the city, its inhabitants, and situational or permanent needs. The burgomasters and aldermen, as members of the magistrate in cities with Magdeburg law, could jointly and in agreement with the castle government make decisions on liberation. Similar decisions on tax exemptions could be implemented by an elected “college of thirty men,” as was the case in the city of Olyka.

The liberation of the inhabitants of the cities of the Volhynian Voivodeship in the 18th century from certain types of rent or in general was the policy of the owner-landlord or elders as representatives of royal or spiritual authority and was often directly related to specific circumstances in the life of the city, its inhabitants, and situational or permanent needs. The burgomasters and aldermen, as members of the magistrate in cities with Magdeburg law, could jointly and in agreement with the castle government make decisions on liberation. Similar decisions on tax exemptions could be implemented by an elected “college of thirty men,” as was the case in the city of Olyka.

In general, natural disasters, fires, and military occupations led to a critical state of urban economy, so there was a need to support the townspeople with appropriate benefits in order to restore urban life and revive its main economic objects.

Liberation was granted to newly arrived townspeople or those who built their own homes in the city or started a new family and thus became part of the community. Residents of cities that served the needs of the castle and the city enjoyed certain privileges regarding rent. Soldiers who served in cities received permanent or temporary liberation. The latter group of liberated persons was supplemented by boyars, city guards, cossacks, servants, etc.

Representatives of the clergy of various denominations and religions were generally exempt from paying city taxes.

There were no clearly established rules of liberation for all cities in the Volhynian Voivodeship, but there are known provisions for individual cities, which were based on similar trends. In general, temporary liberations, either partial or permanent, are known to have taken place in cities. The implementation of liberations in cities influenced their ethnic and religious character and national diversity.

According to rough estimates, the liberated population groups in the cities of Volhynia could have accounted for 4 to 30% of the total population.

Keywords: liberations, rent, cities, Volhynia Voivodeship.

У ранньомодерний час мешканці міст Речі Посполитої мали обов'язок відбувати ренту у трьох її видах: чинш або грошова плата, відробіткова та натуральна на користь власників міст¹. Останні володіли містами цілком і повністю, тому в обмін на користування земельним фондом та іншими угоддями вимагали від містян виконувати встановлені повинності. Водночас визначене коло осіб отримували лібертації або звільнення від ренти. Лібертація мешканців міст Волині від окремих видів ренти або загалом складала політику власника-діди́ча чи старост, які могли представляли королівську владу у місті або представників церкви й часто була прямо пов'язана із конкретними обставинами у житті міста, його мешканців та ситуативними чи сталими потребами.

З'ясування головних аспектів лібертації мешканців міст Волинського воєводства дасть можливість краще зрозуміти та доповнити сутність міського повсякдення регіону. Досить важливо простежити роль і значення лібертацій у містах, а особливо їх місце в економічному житті пересічного поселення.

Історіографія проблеми. Проблема лібертацій як цілісний процес у містах Волині XVIII ст. ще не знайшла свого належного відображення в історіографії. Чи не вперше у монографії А. Михальського, що присвячена Клеванському князівству, окреме місце відведено питанню лібертацій для міст Клевана і Білева [33]. Цінними є статистичні підрахунки, що були проведені дослідником щодо згаданих міст та спостереження щодо категорій лібертованого населення та його динаміки. Окремі аспекти лібертацій у містах Волині окреслені в статті автора цього тексту [12]. Таким чином заявлена тема потребує спеціального розгляду на основі наявних історичних документів.

Джерельна база дослідження. Лібертації мешканців міст Волині відображені в інвентарях волинських міст, що споряджалися з метою передачі міста в оренду або були пов'язані зі зміною власника поселення. Власне інформацію про лібертації можна здобути із аркушів інвентарів міст, де є вказівки на звільнення від сплат у вигляді позначок навпроти імен та прізвищ: «libertowany», «prawo libertatis» або у скороченій формі «liber», «libert» або «wolny». У даному дослідженні проаналізовано низку інвентарів XVIII ст.: Дубна (1723, 1755 pp.), Заслава (1700), Корця (1759), Корниці (1785) Ляхівців (1785), Ковеля (1789), Луцька (1766), Острога (1767 p.), Торчина (1790). Названі вище інвентарі зберігаються у архівосховищах України та Республіки Польщі й мають досить широкий інформативний потенціал в контексті розв'язання поставленої наукової проблеми. Цінним доповненням до інвентарів стала справа про лібертацію міщанина Томаша Боговського з міста Любара [25]. Залучені до написання статті вірогідні описові та нарративні джерела стали підставою для аналізу лібертації мешканців міст.

Отже, у статті поставлено за мету простежити основні аспекти та проблемні питання щодо процесу лібертації містян на матеріалах міст Волинського воєводства у XVIII ст.

Власне сам термін «лібертація» потребує окремого пояснення. У польськомовному варіанті «libertacja» XVII – XVIII ст. за словником польської мови під редакцією В. Дорошевського, означало звільнення від підданства, «дарування свободи, визволення», а також звільнення від політичних зобов'язань [37]. У монографії А. Михальського вжито дещо іншу термінологію. Дослідник запропонував розподілити мешканців міст Клеванського князівства на привілейованих і звичайних. Власне до привілейованих він відніс тих, хто були звільнені від панщизняних праць, гвалтів

¹ Стаття підготовлена за підтримки Канадського інституту українських студій, за що автор складає щирю подяку.

та складання натуральної данини, натомість платили лише чинш із займаної власності [33, s. 71]. Важливо, що в історичних джерелах часто використані приписи на полях навпроти окремих мешканців міста «libert.», «libertowany» або «prawo libertatis». Вказаний термін розглядаємо та використовуємо у статті з точки зору історії міського повсякдення і в ширшому розумінні щодо різних категорій мешканців міста. Отже, лібертація означатиме звільнення від міських податків/ренти на умовах власника.

Лібертації мешканців міст Волинського воєводства у XVIII ст. мали низку особливостей. Шляхта, духовенство та військові переважно не сплачували ренти у містах, хоч існували винятки, адже чиншова шляхта та військові в окремих містах вносили необхідні плати до міського скарбу. Шляхта, що мешкала у місті підлягала земському, а не міському праву, в результаті чого упродовж XVII – XVIII ст. значна частина власників міських будинків, вже не сплачували міських податків. Таким чином у місті та на передмістях постали численні шляхетські та духовні юридики [36, s. 376-377, 382-383]. Власне до юридик належали ґрунти, які були звільнені і заселені підданими власника міста, а їх мешканці підлягали патримоніальній владі власника, від якого вони могли отримати й внутрішнє самоврядування [38, s. 15], тому перебували поза сферою впливу міської влади. Мешканці юридик, як правило, відбували визначену ренту на користь їх власників. У статті спробуємо здійснити огляд лібертацій, що стосувалися міської юрисдикції.

Власне чітко встановлених правил чи термінів лібертації для усіх міст Волинського воєводства ніколи не існувало, проте низка диспозицій власників окремих міст мали схожі тенденції. У багатьох випадках стихійні лиха, пожежі, військові постої тощо призводили до руйнівного і критичного стану міського господарства. Подібні ситуації викликали реальні потреби підтримати містян відповідними пільгами задля відновлення головних аспектів міського життя тощо.

Загалом у волинських містах надавалися лібертації двох видів: тимчасові та на постійній основі. Характерні особливості перших та других можна проілюструвати на конкретних прикладах, що представлені нижче. Інша особливість лібертацій у містах Волині полягала у тому, що власники могли звільняти не лише мешканців окремих вулиць і кварталів, але й усе місто, проте від певного одного або більше видів ренти і на чітко визначений період часу. У статті мова йтиме у переважній більшості випадків про повну лібертацію, що означатиме повне звільнення від ренти. Неповна лібертація стосувалася тих мешканців міста, що сплачували лише частину ренти у грошовій формі.

Лібертації отримували у містах представники різних соціальних груп та різні категорії міського населення, однак незмінно пальму першості посідали заможні міські кола. Таким чином, важливо детальніше розглянути специфіку таких звільнень та їх характерні особливості у контексті функціонування міст.

Міські урядники, патриціат, панська/замкова адміністрація. Члени магістрату, а також представники панської, старостинської чи церковної адміністрації користувалися низкою пільг та привілеїв, отримували лібертації від сплати ренти. Війти у містах Волині не сплачували податків на користь власника міста, адже вони фактично виступали у ролі репрезентантів цих же власників щодо вирішення усіх актуальних питань міського життя. Висловлена теза підтверджена на матеріалах багатьох міст воєводства. Попри очевидність звільнення війтів у містах від міських податків у джерелах помітки про лібертацію присутні досить часто. Останній факт радше пояснюється потребою чіткого фінансового обліку та обрахунку можливих прибутків з міст.

У 1700 р. в інвентарі міста Заслава відзначено пана Семіона Скальського «вільного війта старозаславського» з латиномовною скороченою поміткою «liber» [30, s. 8]. Війт міста Берездова Яків Микулик у 1760-х рр. жодних податків не сплачував [7, с. 77-78]. Аналогічні позиції у той же час посідав війт Острога Йозеф Опуцько [9, с. 70] та Ляхівців Олександр Прокопович у 1780-х рр. [24, арк. 12 зв.-13.]. Треба відмітити, що традиційно, як і в інших містах Волині, війт міста Торчина (місто мало статус духовного володіння, належало луцьким єпископам) мав цілу низку маєтностей, земельних володінь та пільг не лише у місті, але й і в Торчинському ключі [28, к. 37v-38].

Бурмістер з м. Ляхівці Роман Прокопович належав до заможних міщан, адже входив до складу магістрату. Точно невідомо про його родинні зв'язки із вище вказаним війтом Олександром Прокоповичем, проте можна висловити припущення про їх кривну спорідненість. Заможність бурмістера Прокоповича зокрема впливає із аналізу його власності. Станом на 1780-ті рр. він володів 2 кіньми, 4 волами, 2 коровами, 2 четвертинами ґрунту, 6 сіножатями, 1 хутором та 1 городом. Уся його рента, як міщанина, зводилася до сплати бджільної десятини та 3 злотих очкового [24,

арк. 11 зв. – 12]. Отже, у даному випадку мова йде про неповну лібертацію, проте зважаючи на наявний у його розпорядженні цілий маєтковий комплекс і вказану суму грошей, це означало його фактичне звільнення від ренти. Стефан Гашук, корецький лантвійт мав у своєму розпорядженні 2 коня і 6 волів, якими обробляв одну волоку ґрунту. Чинш з цієї посілості він не сплачував [20, арк. 8].

Присяжні, що входили до складу магістратів міст користувалися низкою пільг також. Присяжний у містечку Корниця (входило у склад Ляховецького ключа) Миколай Присяжний користувався міськими землями та сіножатями, його сім'я складалася із семи осіб. Жодних данин, податків і відробітків на користь міського скарбу він не складав [24, арк. 34 зв.-35]. Подібно і в місті Берездові у 1767 р. присяжний Яків Присяжний і бурмистр Матвій Рафалович перебували «на послугах двірських» і водночас були репрезентантами міської влади, тому жодних грошових та інших плат і повинностей не відбували [7, с.88]. Їх місія у міському просторі окреслена виконанням контролю щодо головних аспектів економічного та правового повсякдення міщан.

Міський писар Затурський як член магістрату у місті Ляхівці сплачував лише очкове у розмірі 2 злотих. Від усіх інших видів ренти він був звільнений [24, арк. 7 зв.-8]. Міський писар міста Заслава Миколай Слонімський володів вільним міським пляцом, на якому розташовувалося дві халупи [30, с. 29].

Відомості про міського шафаря маємо для міста Корця наприкінці 1750-х рр. Шафар Пінярський отримав право на лібертацію, відповідно до якого, він у зв'язку із своїми міськими обов'язками, звільнявся від усіх видів ренти [18, арк. 33 зв.-34]. У Ляхівцях у 1780-х рр. працював замковий шафар Ян Трусевич, який у статусі міського урядовця звільнений від ренти також [24, арк. 9 зв.-10].

У містах мешкали представники панської адміністрації, що опікувалися питаннями аграрного сектора, промислів, лісів та розвитку сільської округи тощо. Гуменний, який входив до складу керівництва фільварками, в тому числі вони мешкали і в містах. У містечку Корниця гуменний Омелько Гуменний, маючи у своєму розпорядженні 3 коней, 2 волів, 1 чверть ґрунту, 6 сінокосів та 1 город був звільнений від усіляких повинностей та плат [24, 35 зв.-36]. Клим Гуменний, що мешкав у місті Куневі у 1767 р. мав одного коня і в зв'язку із своєю сферою зайнятості в якості гуменного був лібертований [34, с. 83]. Кіндрат Гуменний у Заславі також лібертований від ренти у 1700 р. з приписом «libert» [30, с. 30]. Солтис Кость Новак у Дубно мав у своєму розпорядженні ½ волоки ґрунту, які відносилися до «вільних», тобто чинш з цієї посілості не сплачував [31, с.8]. Отже, мова йде про важливість подібних представників панської адміністрації для міст, де аграрний сектор відіграв одну із провідних ролей в їх економічній структурі.

У розрізі проблеми лібертацій необхідно звернути увагу на повноправних громадян міст Волині, тобто тих, хто прийняв міське громадянство. Власне до кола таких громадян входили, як правило, представники магістратів міст, заможні ремісники, орендарі тощо. Повноправні міщани у Ляхівцях у 1780-х рр. не могли бути задіяні до жодної роботи на користь міста, вони звільнялися від жовнірських постойв, мали право полювати тощо [10, с. 79]. Комплекс вказаних пільг і привілеїв кардинально вирізняв коло лібертованих осіб від пересічних мешканців міста.

Шляхта мешкала у містах Волині і, як відзначено вище, цей стан не підлягав міському праву й не сплачував на користь міста податків. Однак чиншова шляхта сплачувала грошові внески до міського скарбу. У вересні 1789 р. комісари здійснили люстрацію королівського міста Ковеля. Виявилось, що на теренах міста компактно мешкала шляхта, яка сплачувала на користь міста чинш у грошах. Всього у місті виявилось 23 шляхетних особи – власників домогосподарств. У цей час усе місто налічувало 244 домогосподарства. Отже, шляхетська власність у місті Ковелі становила близько 8.5 % [29, с. 200]. У місті Корці пан Собецький «шляхтич» сплачував чинш у розмірі 12 злотих відповідно «до права даного» у червні 1747 р. [18, арк. 31 зв.-32]. Інший шляхтич із цього ж міста пан Богацький сплачував 20 злотих чиншу, а «за панщину і шарварки послуги двірські відбувати повинен» [18, арк. 35 зв.-36]. Із семи шляхетських родин, що мешкали у місті Берездові у 1760-х рр. п'ять сплачували грошовий чинш. Повну лібертацію мав Миколай Возницький, який виконував у Берездові функції ставничого, а також не вказана на ім'я шляхтянка Огородничка, яка була сиротою [7, с. 88].

Духовенство християнських церков у містах Волині здавна мало цілу низку привілеїв на ґрунти та звільнення від податків. Йде мова про самих священиків, ченців, дяків, паламарів та музик при костелах тощо. Цікавий випадок із лібертацією трапився у місті Любарі (Кременецького повіту). Міщанин Томаш Боговський мав намір перейти до духовного стану у зв'язку із чим він у вересні 1757 р. звернувся із цим питанням безпосередньо до князя Любомирського. Останній, зважаючи

на викладені обставини, видав відповідний дозвіл на його лібертацію [25, арк. 1]. У місті Заславі у 1700 р. неподалік Руської церкви, в Пригородку, мешкав Марко Паламар. Його володіння становило половину міського пляцу, від усіх плат він був лібертований [30, s. 7]. У місті Ляхівці серед новоосілих названо безіменного дяка, що мешкав у «Порвішовій халупі» і не сплачував жодних податків [10, с. 78]. Шпиталі та школи православних, католицьких та унійних храмів, які стояли на міських землях, також звільнялися від відповідних плат. Єврейські шпиталі у містах отримували подібні лібертації так, як це було у місті Дубно у 1755 р. зі шпиталем, що розташовувався на вулиці Парканській [26, арк. 1 зв.].

У 1723 р. церква Святого Іллі («Eliasza») у місті Дубно користувалася наданими їй «від князів їх милості святої пам'яті» двома волоками землі, ґрунтом навпроти церкви для мешкання «капланів святоїллінських» та пляцом церковним фундушовим. Незадовго до укладення інвентаря міста священиком цієї церкви був отець Стефан Ладзієвський. Усі названі маєтки не обкладалися міськими тягарями [31, s. 8]. Зрештою, й інші християнські церкви міста Дубна перебували у цей час у подібному становищі.

У 1723 р. будинок рабина та будинок кантора внесені в інвентар міста Дубна, проте чиншу з них жодного не сплачувано [31, s. 6]. Треба відзначити, що отримані пільги представниками дубенського кагалу зберігали свою силу впродовж багатьох десятиліть. У 1755 р. дубенський рабин та Мендель Кантор були лібертовані від міських плат («liber») [26, арк. 3 зв.]. А от помічник дубенського рабина – Рувин Школьник був звільнений від ренти («z renty liber»), але крім грошової її частини [26, арк. 5 зв.].

Погорільці. Лібертацію від ренти у містах отримували на певний період часу погорільці. Вказаній категорії приділяли значну увагу практично у всіх містах Волині і це цілком зрозуміло. У 1699 р. мешканці Острога у зв'язку із пожежею отримали лібертацію від загальних міських плат (зокрема «посидільного» й інших) та повинностей на п'ять років (до 1705 р.) [35, s. 198-199]. Про масштаби пожежі, що сталася у першій декаді травня 1699 р. в одному із своїх листів повідомляла княгиня Теофілія Любомирська – «Острог увесь майже в руїну перетворився» [21, арк. 159]. Визначений п'ятирічний період мав би сприяти відродженню міського життя. Очевидно, що час для «воли» міг бути прямо пов'язаний із масштабами конкретних втрат та заподіяного лиха міщанам.

Відомо, що податкові пільги у зв'язку з пожежею на визначений замковою адміністрацією період отримали погорільці Заслава [4, с. 152] у 1727 р. Згідно з князівським розпорядженням 1727 р. у Дубні погорільці поряд з іншими визначеними категоріями мешканців були звільнені («libertacue od płasenia») від сплати «міської складки» [1, с.319]. Такі конкретні випадки мали бути обов'язково зафіксовані замковою адміністрацією. Остання отримувала відповідні відомості від квартального бурмистра і пильно стежила за термінами таких лібертацій та особливо часом їх закінчення.

На зібранні «колегії тридцяти мужів» в Олиці в лютому 1780 р. було вирішено звільнити від сплати податків тих міщан, будинки яких були пошкоджені пожежею, а ті грошові збори, які були сплачені чотирма погорільцям вирішено їм повернути [1, с.441–442]. Таку колегію у місті обирали щорічно з наданням їй контрольно-фіскальної функції. Цей спеціальний і унікальний для волинського міського магістратського простору орган мав стежити за станом міських рахунків та несенням жителями Олики сторожової служби тощо [17, с. 60].

Відомі також й одиничні випадки надання лібертацій міщанам. Відповідним документом від данин був звільнений Андрій Вергун у Корці, адже у 1759 р. його господарство було знищене вогняною стихією [18, арк. 31 зв.-32].

У королівських містах старости могли надавати допомогу погорільцям задля швидшого відновлення господарства громади. У 1766 р. луцькі караїми не сплачували від шинків жодних плат до оренди, як це відбувалося у попередні роки, через пожежу [27, s.4].

В окремих випадках звільняли від ренти/панщини під час зведення нової оселі. Безумовно, подібні пільги сприяли розвитку господарства міщан та розширенню самого міста і його демографічних показників. У Корці у 1759 р. Якіма Бондаря звільнили від панщини, адже будував дім («panszczyzna z gasyi budowania się opuszczona») [18, арк. 40 зв. – 41]. Не платив нічого також і мельник «до млинів нових» Дмитро Коломійчук [18, арк. 42 зв.-43.]. Як бачимо, в окремих містах краю мельників звільняли повністю чи частково від повинностей та данин. Власне так відбувалося і в місті Шумську, де мельники у 1760 р. Криштоф Мельник та Микита Мельник були лібертовані повністю,

отже були заангажовані повною мірою до своїх професійних занять [11, с. 67], які тоді вважалися досить важливими для міського життя. Звільнення від сплати міських податків на певний час у Заславі у першій третині XVIII ст. надавали як новоосілим, так і тим, хто щойно створив сім'ю [14, с. 74].

Лікарі. Лікарі у містах у багатьох випадках отримували низку привілеїв і пільг. У місті Дубно у 1723 р. лікар Маєр Доктор мав цілий пляц землі, з якого не сплачував чиншу [31, с. 5]. У місті Острозі у вересні 1781 р. лікар Юзеф Ебергард був звільнений від сплати міських податків власником міста Станіславом Малаховським. До того лікарю ще було подаровано міський пляц, з огляду на те, що він був добре знайомий із медициною, а значить мав подбати про здоров'я місцевих мешканців [15, арк. 98 – 98 зв.].

Разом із тим професія лікаря не надавала повних гарантій щодо лібертації. Лікар із міста Клевани, що було власністю князів Чорторійських, належав до категорії звичайних мешканців і не отримав лібертації (станом на 1709 р.). У 1717 р. у цьому місті зафіксовано ще одного лікаря, проте й він не належав до привілейованих [33, с. 74 – 75].

Жовніри. В інвентарях міст Волинського воєводства натрапляємо на відомості про особливий статус жовнірів. У Межирічі Острозькому, в 1728 р., чотири його мешканці були обрані до дубенського гарнізону. До цього кола входили Андрушко Макійовський, Остап Долбицький, Кіндрат Ставничий та Максим Лісничий замковий. Усі вказані особи, окрім «гарнізонних» справ, як вказано в інвентарі, мали чіткі обов'язки догляду за об'єктами міського господарства – пильнувати місцеві стави, аби «від вилову риби не було шкоди» та стежити за навколишніми лісами [6, с. 126]. Названі «жовніри», що обрані до дубенського гарнізону радше виконували функції місцевої сторожі, лісничого та ставничого і поєднували її з потребою військовою у разі її виникнення. Особливий статус таких жовнірів забезпечувався їх частковою лібертацією. Вона виглядала наступним чином – «від усіх податків вільні бути мають, окрім податків публічних, посідельного, шарварків, до яких мають триматися абсолютно», а у випадку поїздки на військову муштру від міста нічого не мали отримувати [6, с. 126].

У місті Ляхівці у середині 1780-х рр. жовніри отримали повну лібертацію від міської ренти. Всього їх нараховувалося у межах 7 осіб, проте вони тут мали вже певну організаційну структуру, оскільки мова йде до всього ще й про 3 отаманів та 1 капраля з аналогічними лібертаціями [24, арк. 1 зв. – 13].

Група жовнірів у місті Корці також отримали лібертацію. До них належали Корній Вареник, Корній Лашук, Демко Крупенюк, Ігнат Остапович, а також гайдук Петро Гайдук [18, арк. 31 зв. – 35]. Подібно і в Заславі у 1700 р. Василь Гайдук замковий утримував вільну половину міського пляцу [30, с. 9]. Отже, жовніри мешкали у містах Волині як власники окремих домогосподарств, хоч їх представництво варто віднести до невисокого рівня. Лібертація жовнірів здійснювалася повністю або ж частково, що залежало від конкретних обставин.

Міська сторожа. Міська сторожа була важливою у повсякденному житті міщан, адже на її плечах лежало питання безпеки проживання у містах. У місті Корці єврей Аронко Забрамський володів «затильним» будинком з пляцом у розмірі 10 на 25 локтів. Він виконував функції міського сторожа, тому отримав «слободу» від 15 жовтня 1759 р. і не сплачував чиншу до міського скарбу. Після закінчення такої лібертації цей кореччанин мав сплачувати чинш у розмірі 4 злотих [18, арк. 45-45]. У місті Ляхівці станом на 1780-ті рр. окреслена окрема група побережників, які виконували функції охорони різних об'єктів міської інфраструктури. Власне побережники у цьому місті не сплачували податків і не відбували ренти. Всього їх зафіксовано 3 особи [18, арк. 7 зв. – 8, 11 зв. – 12].

Бояри у містах Волині виконували функцію доправлення листів, за що їх звільняли від відповідної міської ренти. Вказана лібертація дозволяла їм збільшувати власні статки. У місті Торчині до цієї категорії на початку 1790-х рр. зараховано двох осіб. Маєтковий статус бояр вирізняв їх з-поміж інших мешканців міста, адже вони утримували по лану поля та по кілька куплених ґрунтів. У скарзі люстраторам торчинці відзначають, що вони своїми силами покривають податковий тягар за бояр, які й без того належать до «маєткових господарів» [28, к. 164 v.]. Головно вони мали обов'язок возити листи до міста Луцька, за що отримували певну платню від «його милості» луцького пошта-магістра. Власне в останньому десятилітті XVIII ст. поштова служба зазнала змін та реорганізації, відповідно до яких місцеві бояри були зрівняні у повинностях з тими торчинцями, котрі тримають ґрунти [28, к. 34].

У місті Миляновичі два пляци належали боярам-дружинам, які були приєднані до обшарів панських, тому й не сплачували з них чиншу [29, s. 105 v.]. Останні виконували різноманітні доручення і входили також до кола представників старостинських адміністративних служб у місті.

Козаки. Козаки у містах Волині складали досить незначну частину соціуму і зрозуміло, що прямого зв'язку із класичним козацтвом Гетьманщини вони не мали. Тим не менше, рід їх занять мав певну спорідненість. Фактично при потребі козаки могли входити до складу надвірних військ того чи іншого магната. Час від часу їх могли скеровувати з одного міста до іншого. Їх послуги, на користь власника міста, слугували підставою для звільнення від ренти. Значна їх частина тяжіла до столиці Острозької ординації – міста Дубна. У місті Заславі мешканці зобов'язані були споряджати козаків до дубенської фортеці. Про обтяжливість такого обов'язку свідчать супліки місцевих жителів. Розгляд скарг власниками міста увінчався певним успіхом, адже у жовтні 1682 р. вони отримали звільнення від цієї повинності. Однак у джерелах з історії цього міста козаки й надалі фіксуються як категорія населення, котра звільнена від ренти [30, s. 28, 30, 46]. Мало того, їх командувачем у 1700 р. виступав пан Малиновський – «ротмістр хоругви козаків заславських», який володів у місті значною нерухомістю (двори, пляци та ін.) [30, s. 29].

Пахолки. Пахолки у містах Волині виконували функції міських слуг і у багатьох випадках звільнялися від міської ренти повністю або частково. У місті Заславі у 1700 р. міський пахолок Ференс Палохок замковий отримав лібертацію в якості замкового слуги [30, s. 14]. У Ляхівцях Василь Сташевський виконував функції міського пахолка, за що був звільнений від ренти [24, арк. 3 зв.-4].

Національні громади. Татарські громади у досліджуваний період мешкали у кількох містах Волині та чітко були пов'язані із попередньою політикою князів Острозьких у XVI ст. У місті Костянтинові, на вулиці Татарській, мешкали татари «липки» в загальній кількості 10 господарів, вони служили у військових загонах дідичів міста [3, с. 47]. Згодом, у 1775 р., на Новому місті зафіксовано 21 будинок, що належав татарам. Важливо підкреслити, що в обмін на несення воєнної служби татари, що мешкали на передмістях звільнялися від ренти у першій третині XVIII ст. [23, с. 20]. Фактично їх давні привілеї «по милості князів» зберігалися у містах. В місті Острозі татарська громада також мала свою довгу історичну традицію і вже у XVIII ст. виступала у ролі міліції. Доречно буде відзначити, що ще у 1684 р. сеймик шляхти Волинського воєводства звільнив острозьких татар від всіляких податків та повинностей задля їх подальшої воєнної служби [5, с. 34]. Відомо, що татари мали свою відповідну військову одиницю – хоругву, на чолі якої стояв ротмістр. З 1722 р. функції ротмістра татарської хоругви Острозької ординації виконував «його милості пан» Стефан Халембек [32, s. 198].

Власники міст всіляко заохочували євреїв до осілости у своїх волинських маєтностях. У березні 1756 р. князь Чорторійський видав у місті Корці розпорядження за власним підписом там печаткою. У документі визначено осадчого єврея Шмуйла Лейбовича для містечка Городниця. Відповідним розпорядженням він обіцяв євреям низку пільг на сім років [19, арк. 32]. На вказаний період новоприбулі міщани звільнялися від усіляких данин та повинностей з можливістю на цей час мати вільні різні трунки та шинкування і жодних плат до оренди не вносити. Усім новоприбулим особам задекларовано «особливе право», тобто лібертації. Система пільг чітко прив'язувалася до низки інших заходів задля врегулювання повсякдення нової етнічної громади тут. Зокрема князь зобов'язував визначити місця для школи (синагоги) та цвинтаря (окописька). Згаданому осадчому за рахунок князя мали збудувати нове домогосподарство («domostwo») з в'їзним будинком досить швидкими темпами. Упродовж наступних семи років він мав би сплатити кошти, що були витрачені на це будівництво. Крім того, осадчий отримував щороку з панського скарбу винагороду у вигляді 12 осьмак жита, три осьмаки пшениці, шість осьмак гречки, три осьмаки гороху, три осьмаки пшона. Всі, хто поселявся мали обов'язок сплатити по одному битому талеру від пляцу. Зі свого боку осадчого зобов'язували вельми старатися задля того, аби запросити якомога ширше коло єврейської людності до містечка. У документі застережено, аби в'їзні будинки будували чітко та охайно, один біля одного. Викладені пільги розширялися за рахунок міських торгів, адже від тих, хто сюди приїздив не мали брати жодних коштів. Інформацію про торги та їх сутність князь наказав поширити у місті. Єдиний виняток щодо лібертацій становили ті новоосілі, котрі би мали намір займатися корчемною орендою. Такі мешканці міста не мали права претендувати на жодні знижки тощо [19, арк. 32-32 зв.]. Отже, приведені тут приклади лібертацій іноетнічних громад стверджують вплив лібертацій на етноконфесійній склад населення тогочасної Волині.

Музики. Лібертацію могли отримувати у містах Волині ще й музики. Певне їх коло склалося у місті Корці станом на кінець 1750-х рр. кореччани Іванко Шевела та Петро Вярковський, Войцех Борковський та Іван Веселовський, Ян Борковський, Александр Матвіїв [18, арк. 32-35]. Окремі із них могли бути залучені до проведення літургій у міських костелах.

Замкові працівники. Окремі пільги щодо ренти мали мешканці міст, що обслуговували потреби замку. Михалка Січкаря звільнено від ренти у Корці 1759 р. за що він мав готувати січку («sieczkę rżąc będzie dla koni panskę») та годувати панських коней у місті [18, арк. 33зв.-34]. Ян Костецький у місті Дубно працював гончарем. Він давав до замку 3 копи кахлів, тому чинш не сплачував [26, арк. 3]. У викладених випадках радше йде мова не про лібертацію у повному її розумінні, а про обмін послуг та товарів на ренту або окремі її частини за домовленістю із владою міста.

Кат. Професія міського ката належала до досить рідкісних, водночас його боялися та уникали, а часто асоціювали з магічними практиками. Незнаний на ім'я «майстер справедливості» мешкав у найбільшому місті воєводства – у Дубно. Йому належав тут у 1755 р. міський ґрунт у розмірі 120 сажнів [26, арк. 4], за які він не вносив плат до міського скарбу. Загалом в більшості країн Західної Європи та в українських землях катівство вважалося «проклятою» професією, а саме ім'я було табуйованим і назвати когось із обивателів «катом», за спостереженнями К. Дисси, сприймали як образу [16, с. 47-48]. В інших містах Волині, як правило, носії такої професії траплялися дуже рідко. Таким чином виконання відповідних вироків щодо смертної кари могло становити певну проблему.

Новоосілі. Лібертацію отримували новоприбулі міщани або ті, хто будував власне помешкання у місті чи створював нову сім'ю і таким чином вливався у громаду. Слободи підтримували притік населення до міст, проте місцева шляхта виступала із закликами проти слобід. Пільги чи «слободи» у вигляді відповідних лібертацій могли надаватися й зруйнованим містам та містечкам, проте вони часто порушувалися та мінімізувалися через політику місцевого шляхетського загалу. З цього приводу волинський сеймик у 1688 р. протестував проти встановлення слобід у містах Корчику та Полонному [13, с. 72]. У 1703 р. депутати сеймику Волинського воєводства виступили із закликом до шляхти Поділля, Київщини та Брацлавщини не запроваджувати такі слободи [2, с. 128-129].

Певну позитивну динаміку демографічних процесів у відзначеному сенсі можна спостерігати у місті Ляхівці. Сюди у кінці 1780-х рр. на постійне місце проживання прибули Остап Роговський, Денис Полещук, Нестор Колодій та Юзеф Столяр. До цього переліку слід додати і «новозбудованого» жовніра Ковальського [10, с. 78]. Власників нових будинків у місті Олиці звільняли від податків та міських повинностей на 3 роки [22, с. 106]. У місті Корці Данило Коваль отримав «слободу» терміном на 5 років – від 12 квітня 1755 р. до 1760 р. [3, 32зв.-33]. Можливо, що його лібертація та її строк могли бути пов'язані із його професією коваля, що мала попит у місті. Категорія новосілих міщан певним чином доповнюється тими мешканцями міста, хто створив нову сім'ю. Новоженці з подачі замкового уряду мали пільги від сплати міських складок на певний час у місті Заславі у 1720-х рр. [4, с. 152].

Очевидно, що лібертаційні акції з боку власника містечка під час його фундування таки мали певний успіх. Річ у тім, що у згаданому вище містечку Городниця у жовтні 1791 р. зафіксовані новоосілі піддані Данило Колманчук, Іван Мосейчук і Терешко Ширмюк. Усі вони звільнялися на півроку від панщини, кожен день якої обраховувався по 10 грошів. Звільнення регламентувалося відповідним документом за підписом «його милості» князя Юзефа Чорторійського [19, арк. 30 зв.]. Такий термін був досить коротким, що можна цілком зрозуміти, коли врахувати, що населений пункт перебував у посесії пана Яна Якубовського. Можливо, звільнення від панщини у даному випадку могло продовжуватися ще на кілька місяців у наступні роки.

Досить важливо звернути увагу на відсоток лібертованих мешканців у містах. За підрахунками А. Михальського, у місті Клевани з 1709 до 1744 рр. категорія привілейованих становила від 14,7 % до 17,1 % усіх мешканців, а в містечку Білеві, що перебувало у складі Клеванського князівства, чисельність привілейованих осіб була значно меншою і коливалася від 4,1 % до 7,4 % [33, с. 71-71]. Дослідником також встановлено склад привілейованих мешканців у названих містах. Отже, у Клевани до них зараховано представників адміністрації міста, замкових ремісників, дрібну шляхту, бояр та десятників, в той час, як у містечку Білеві це коло було дещо меншим і включало лише адміністрацію міста та десятників [33, с. 72].

За нашими підрахунками, що проведені на основі аналізу звільнених від ренти мешканців міста Корця наприкінці 1750-х рр. можна з'ясувати представництво відповідних верств населення та його

відсоток по відношенню до усіх мешканців. Отже, до кола лібертованих увійшло близько 32 % власників міських домогосподарств [18, 31зв.-43]. Такий високий показник лібертацій у Корці у вказаний період пов'язаний із досить динамічними демографічними процесами. Значна частина господарів міста втекли разом із сім'ями поза його межі, про що представлені відповідні записи в інвентарі. Натомість міська влада досить швидко зорієнтувалася й запровадила гнучку систему лібертацій для новоосілих мешканців у межах п'яти років. Системою лібертацій тут були охоплені практично усі групи населення (члени магістрату, шляхта, духовенство, військові, музики, сторожа, пахолки тощо).

Жебраки, убогі. У містах мешкали жебраки, які не мали сталих джерел прибутку, жили на милостиню. Їх називали «люзними» або «вагабундами», що означало бродяги та жебраки, тобто люди без певного заняття й пристановища. Звісна річ, жодних плат представники цієї групи у місті не могли здійснювати, однак міський уряд ординатської частини Острога у 1724 р. у повinnostях застережливо вказував на обов'язку щомісяця повідомляти замкову адміністрацію про волоцюг, утікачів та вагабундів і особливо суворо забороняв переховувати їх у себе [8, с. 205]. Подібне становище зберігали убогі мешканці міст. У багатьох випадках їх звільняли від чиншу. У 1766 р. у Луцьку у затильному будинку мешкали діти єврея Йося Шаляжа, які названі сиротами і з цієї причини чиншу вони не сплачували до старостинського уряду. Убогими у цьому ж місті названі ще два власники затильних єврейських будинків. Перша із них – дружина Копеля Давидовича, убога вдова. Другим виявився убогий Мошко Різник, якого лібертували від чиншу [27, к. 2v., 3v.]. Фактично тут йде мова про представників тогочасного міського плебсу. Власники порожніх пляців в усіх містах не сплачували чиншу, як це видно на прикладі міста Луцька у 1766 р. Тут шість євреїв, котрі володіли порожніми пляцями чиншу до замку не сплачували [27, к. 3v.].

Громади великих міст отримували низку лібертацій через можливість подавати супліки/скарги до самих власників. У таких випадках лібертації стосувалися одного виду ренти, проте щодо усіх мешканців. У цьому сенсі вельми вирізняється місто Заслав Кременецького повіту. У квітні 1699 р. був виданий привілей мешканцям Старого та Нового Заслава. У документі представлено кілька важливих пунктів щодо ренти міщан, які свідчили про досягнення певного компромісу між сторонами. На три роки мешканці міста Заслава були звільнені від надання осипу (данина зерном). З 1699 по 1700 р. мешканці цього міста були звільнені від податку у вигляді курки від кожного господарства. Проте вже 1700 р. заславців-християн знову зобов'язали давати курку, а євреїв цього міста – каплуна [30, s. 38, 47]. У цей же час заславців звільнено на певний термін часу від сплати бджолиної десятини, проте лише тих, хто немає пасік на хуторах. Усіх, хто приходив на міські слободи звільняли від повинностей на два роки [30, s. 47]. Виникнення таких короткотермінових та різнорідних лібертацій слід пов'язати з реальним складним економічним становищем міста.

Лібертація міщан Волині від ренти загалом або окремих її видів складала політику власників міст, часто залежала від стихійних лих, війн, пожеж, епідемій, а також загальних потреб міста. Звільняли від ренти новоосілих чи слободян та тих, хто створив нові сім'ї на певний час (від кількох місяців до 5-7 років). Лібертації відіграли важливу роль у контексті урбанізаційних ініціатив на Волині через цілу систему заохочення представників єврейської громади шляхом скасування податкових плат у рамках кількох років тощо. Привілейовані мешканці міст виключалися із кола платників міських податків та данин. Лібертовані групи населення міст могли становити за приблизними підрахунками від 4 до 30% усього населення.

Лібертації міст Волині дозволяли створити певний баланс економічних чи господарських сил міських поселень регіону, а також рекрутувати необхідну чисельність осіб для забезпечення основних функцій життєдіяльності міського організму з числа мешканців самого міста або з-поза його меж. Вони ставали реальним дієвим інструментом на шляху до піднесення соціально-економічних підвалин життя міської громади через наявність відповідних економічних стимулів тощо. Лібертовані міщани у переважній більшості випадків належали до кола симпатиків князя, шляхтича, єпископа чи старости як власників міст. З іншого боку, система лібертацій не змогла стати надійним запобіжником від зловживань чи неякісного виконання своїх обов'язків з боку міських урядників. Відтак, всі важелі остаточного впливу залишалися у руках місцевих вїттів та старост, як центральних фігур з контрольно-наглядовими функціями та реальними інструментами впливу. Важливо, що у містах з більшою чисельністю мешканців відсоток привілейованих та їх представництво було більшим та включало ширші групи населення. Аналіз випадків лібертацій в окремих містах Волинського воєводства ствердив їх вплив на формування етноконфесійного обличчя міст.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архив Юго-Западной России (АЮЗР). Ч. V: Акты о городах (1432–1798) / Ред. В. Антонович. Киев, 1869. Т. I. 638 с.
2. АЮЗР. Ч. 2: Постановления дворянских провинциальных сеймов, в Юго-Западной России. Т. II: Акты для истории провинциальных сеймов Юго-Западного края во второй половине XVII века. Киев, 1888. 790 с.
3. Баранович О. Панське місто за часів польської держави. Старий Костянтинів. *Записки історично-філологічного відділу. Праці історичної секції* / За ред. М. Грушевського, О. Грушевського. Київ, 1928. Кн. XVII. С. 1-63.
4. Берковський В. Г. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава). *Архіви України*. Київ, 2011. № 4 (274). С. 146–154.
5. Бирук М. Соціально-економічний розвиток Острога в кінці XVII ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького університету*. Запоріжжя, 2012. Вип. XXXIV. С. 32–37.
6. Близняк М. Інвентар Межиріччя (Острозького) 1728 року. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. До 30-річчя пуску першого енергоблока Хмельницької АЕС* / За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. Нетішин, 2017. Вип. 6. С. 117–127.
7. Близняк М. Інвентар міста Берездова 1767 року. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею* / За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. Нетішин, 2024. Вип. 8. С. 76–91.
8. Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Вип. 27: на пошану Володимира Трофимовича. Острог, 2018. С. 187–206.
9. Близняк М. Інвентар міста Острога 1767 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2025. Вип. 36. С. 55–87.
10. Близняк М. Містечко Ляхівці наприкінці XVIII ст. *Студії і матеріали з історії Волині 2013* / Гол. ред. В. Собчук. Кременець, 2015. С. 75–98.
11. Близняк М. Місто Шумськ у комплексі волинських маєтків князів Радзивілів другої половини XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2021. С. 62–74.
12. Близняк М. Рента міщан Волині у XVIII столітті. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2024. Вип. 35. С. 19–36.
13. Брянцева Т.П. Деякі питання визвольної боротьби трудящих мас в містах Правобережної України в першій половині XVIII ст. *Вісник Київського університету. Серія історії*. Київ, 1978. Вип. 21. С. 70–77.
14. Вихованець Т. «Działo się na gruncie dóbr miasta Zasława...». Епізод з історії Заславської шляхти у першій третині XVIII століття. *Ізяславщина. Від давнини до сучасності. Науково-краєзнавче видання засновано до 90-річчя Ізяславського району* / Ред. Берковський В.Г. Ізяслав, 2013. Вип. 1. С. 70–88.
15. Державний архів Рівненської області. Ф. 22. Оп. 4. Спр. 49. Справа про земельну суперечку між власниками міста Острога князями Яблоновськими і острозькою Параскево-П'ятницькою церквою. 1826 – 1867 рр. 417 арк.
16. Діса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століття. Київ, 2008. 304 с.
17. Кришан А. Самоврядування волинських міст у 60–80-х рр. XVII ст. (за матеріалами Центрального державного історичного архіву України, м. Київ). *Архіви України*. 2012. № 3 (279). С. 56–67.
18. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів (ЛННБ ім. В. Стефаника ВР). Ф. 91. Радзівінські. Оп. 1. Спр. 389 а. Інвентар добр Корецького князівства 1759 р. 180 арк.
19. ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 91 Архів Радзівінські. Оп. 1. Спр. 377. Ч. 3. 177 арк.
20. ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 141. Збірка О. Чоловського. Оп. 1. Спр. 2410. Інвентар добр Корецьких і Ходкевичів 1747 р. 26 арк.
21. ЛННБ ім. В. Стефаника. ВР. Ф. Архів Любомирських з Крушини. Т. LIX. Спр. 6059/II. Копії кореспонденції князів Любомирських з несвізького архіву 1683 – 1724 рр. 440 арк.
22. Отамановський В. Міста Правобережної України другої половини XVII – XVIII століть: панорама соціально-економічних трансформацій / Перекл. з рос., передм., ред. А. Зінченко. Харків ; Вінниця, 2025. 658 с.
23. Теодорович Н. И. Город Староконстантинов Волынской губернии, основанный в 1561 году князем Константином Константиновичем Острожским. Исторический очерк. Почаев, 1894. 72 с.
24. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 10. Оп. 1. Од. зб. 76. 43 арк.
25. ЦДІАК України. Ф. 49. Оп. 3. Спр. 350. Лібертація Томашеві Поговському, любарському міщанинові, підданому князя Любомирського у зв'язку із переходом до духовного стану. 1757 р. 1 арк.
26. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 199. Оп. 1. Од. зб. 4. Люстрація м. Дубно із описом міського нерухомого майна та переліком повинностей міщан. 06.12.1755 р. 28 арк.
27. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). Zespół 7. Archiwum Skarbu Koronnego. LVI. Inwentarze starostw [Inwentarz starostwa Łuckiego ze wsiami 1766 r.]. Sygn. 169. 18 s.
28. AGAD. Zespół 7. ASK. LVI. Lustracje, rewizje i inwentarze dóbr królewskich [Torczyn]. Sygn. 22. 224 s.
29. AGAD. Zespół 7. ASK. LVI. Lustracje, rewizje i inwentarze dóbr królewskich. Sygnatura 20. 192 s.
30. Archiwum Narodowe w Krakowie. Zespół Archiwum Sanguszków. Sygn. 64/20. Inwentarze miasta Zasławia i całego księstwa Zasławskiego. Inwentarz Starego i Nowego Zasławia anno 1700. 48 s.
31. Archiwum Państwowe w Lublinie. Zespół 79. Archiwum Lubomirskich z Dubna. Sygn. 40. Inwentarz miasta Dubna. 1723 r. 88 s.
32. Kaźmierczyk A. Tumult w Ostrogu w roku 1726. *Biuletyn żydowskiego instytutu historycznego*. Warszawa, 2000. № 2. S. 197 – 206.

33. Michalski A. Działalność gospodarcza książąt Czartoryskich w księstwie Klewańskim w latach 1701 – 1741. Słupsk, 2012. 246 s.
34. Narodowa biblioteka Ossolineum Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (Polska), dział rękopisów, sygn. 5772 / II: Inwentarz Xięstw Ostrogi i Berezdowskiego: tudzież klucza Prus-Kuniewskiego z 24 czerwca 1767 roku. 106 s.
35. Osiadłość miasta Ostroga anno 1708 / Wyd. J. Nowicki. *Rocznik Wołyński*. Równe, 1938. T. VII. S. 179–228.
36. Ptaśnik J. Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce. Kraków, 1934. 511 s.
37. Słownik języka polskiego pod red. W. J. Doroszewskiego. URL: <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/libertacja;5446599> (дата звернення: 22.12.2025).
38. Szczerba J.M. Jurydyki i libertacje królewskich miast podlaskich do połowy XVII wieku. *Studia Podlaskie*. Białystok, 1990. T. I. S. 13–46.

References:

1. Baranovych O. Panske misto za chasiv polskoi derzhavy. Staryi Kostiantyniv. *Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu. Pratsi istorychnoi sekcii* / Za red. M. Hrushevskoho, O. Hrushevskoho. Kyiv, 1928. Kn. XVII. S. 1-63.
2. Berkovskyi V. H. Dzherela pravovoho statusu miskoho zhyttia Pivdenno-Skhidnoi Volyni na pochatku XVIII st. (na prykladi Staroho ta Novoho Zaslava). *Arkhivy Ukrainy*. Kyiv, 2011. № 4 (274). S. 146–154.
3. Byruk M. Sotsialno-ekonomichnyi rozvytok Ostroha v kintsii XVII st. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho universytetu*. Zaporizhzhia, 2012. Vyp. XXXIV. S. 32–37.
4. Blyzniak M. Inventar Mezhyricha (Ostrozko) 1728 roku. *Visnyk Netishynskoho kraieznavchoho muzeiu. Do 30-richchia puskhu pershoho enerhobloka Khmelnytskoi AES* / Za red. O. Kononiuk, T. Vykhovantsia. Netishyn, 2017. Vyp. 6. S. 117–127.
5. Blyzniak M. Inventar mista Berezdova 1767 roku. *Visnyk Netishynskoho kraieznavchoho muzeiu* / Za red. O. Kononiuk, T. Vykhovantsia. Netishyn, 2024. Vyp. 8. S. 76–91.
6. Blyzniak M. Inventar mista Ostroha 1724 roku. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademii»*. Serii «Istorychni nauky». Vyp. 27: na poshanu Volodymyra Trofymovycha. Ostroh, 2018. S. 187–206.
7. Blyzniak M. Inventar mista Ostroha 1767 roku. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademii»*. Serii «Istorychni nauky». Ostroh, 2025. Vyp. 36. S. 55–87.
8. Blyzniak M. Mistechko Liakhivtsi naprykintsii XVIII st. *Studii i materialy z istorii Volyni 2013* / Hol. red. V. Sobchuk. Kremenets, 2015. C. 75–98.
9. Blyzniak M. Misto Shumsk u kompleksi volynskykh maietkiv kniaziv Radzyviliv druhoi polovyny XVIII st. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademii»*. Serii «Istorychni nauky». Ostroh, 2021. S. 62–74.
10. Blyzniak M. Renta mishchan Volyni u XVIII stolitti. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademii»*. Serii «Istorychni nauky». Ostroh, 2024. Vyp. 35. S. 19–36.
11. Briantseva T.P. Deiaki pytannia vyzvolnoi borotby trudiashchykh mas v mistakh Pravoberezhnoi Ukrainy v pershii polovyni XVIII st. *Visnyk Kyivskoho universytetu. Serii istorii*. Kyiv, 1978. Vyp. 21. S. 70–77.
12. Vykhovanets T. «Działo się na gruncie dóbr miasta Zaslawa...». Epizod z istorii Zaslavskoi shliakhty u pershii tretyni XVIII stolittia. *Iziaslavshchyna. Vid davnyiny do suchasnosti. Naukovo-kraieznavche vydannia zasnovano do 90-richchia Iziaslavskoho raionu* / Red. Berkovskyi V.H. Iziaslav, 2013. Vyp. 1. S. 70–88.
13. Dysa K. Istoriiia z vidmamy. Sudy pro chary v ukrainskykh voievodstvakh Rechi Pospolytoi XVII–XVIII stolittia. Kyiv, 2008. 304 s.
14. Krishan A. Samovriaduvannia volynskykh mist u 60–80-kh rr. XVII st. (za materialamy Tsentralnoho derzhavnoho istorychno arkhivu Ukrainy, m. Kyiv). *Arkhivy Ukrainy*. 2012. № 3 (279). S. 56–67.
15. Teodorovich N. I. Gorod Starokonstantinov Volynskoy gubernii, osnovannyi v 1561 godu knyazem Konstantinom Konstantinovichem Ostrozhskim. *Istoricheskiy ocherk*. Pochaev, 1894. 72 s.